

SZEGŐ SZILVIA

GULYÁSKOMMUNIZMUSTÓL A GULYÁSKAPITALIZMUSIG

Magyar virtuális valóságok a fedett eladósodás (eladósítás) közepette a Kádár-korszakban

KIVONAT: Szoros összefüggés van az ország eladósodása (eladósítása), a rendszerváltás bekövetkezése és az okozott gazdasági, valamint humán vagyon pusztítása között. Az okok tekintetében fontos, hogy Magyarországot a II. világháború után a világhatalmi megállapodás a szovjet rendszer alá sorolta, aláírva ezzel az ország társadalmának erőszakos átrendezését és annak veszteségeit. Az ország vezetése és népe egyszerre lett alárendelve a szovjet típusú tőke uralmának és a globális világpiac újraelosztással járó ár- és pénzügyi változásainak. Az 1956-os forradalmat véresen megtorló Kádár nem merte áthárítani a társadalomra az olajárváltozás utáni cserearányromlás okozta veszteségeket. A fedezetlen világpiénz hiteléhez fordult, de ez azzal járt, hogy az ország adóssága rövid idő alatt névlegesen megtízszereződött (reálértékben kevésbé). Az ország eladósodásának ügye az országban ideológiai harc martalékává vált. Kádár csapda helyzetbe került. A hitel felvétele a bukását csak elodázta. A nemzeti erők nem fedezték fel, hogy az eladósodás nem csupán Kádárt buktatja meg, hanem a nemzetet is.

KULCSSZAVAK: eladósítás, hitel, rendszerváltás, privatizáció, SZDSZ, MDF, globalizmus

Előhang: Az idő és az igazság csalafintasága. Módszertani bevezető

Az ország eladósodását (eladósítását) akkor tudjuk az események történelmi sodrásában megérteni, ha a történéseket egyfelől „akkoriságukban”, az akkori elbeszélésmódok szerint, másfelől a múltjukhoz fűzve és jövőjükhez csatolva vizsgáljuk. (Itt zárójelben jegyzem meg, hogy az eladósodás szó mellé azért társítom az eladósítást már kezdetben, mert ezzel a figyelmet folyton-folyvást az akkor már érvényesített eladósítás hatalompolitikai erőterébe igyekszem helyezni.) Magyarország a gulyáskommunizmusnak is „köszönhetően” a sorstárs országokénál is korábban szembesült ezzel a modernitáskori és globálissá vált jelenséggel. Az adósság és a következménye közötti időtáv hossza is az időbeliségek kezelésének összetett kérdésére hívja fel a figyelmet. Minden kornak van egy sajátos elbeszélésmódja, annak tartalma csak akkor és ott érthető. Csak egy kor „kabátja alá bújva” lehet jól értelmezni, hogy akkor és ott, ahol az elbeszélés történt, az mit jelentett. Egy második idődimenzióban a jelent már úgy látjuk, amit a múltja „hordott ki”. A jelen a múlt által berendezett színpad, a berendezett színpadnak megfelelő szereplőkkel és személyiségekkel. (A Kádár-rendszerben meghatározottság volt az, hogy a nagyhatalmak térségünket a szovjet rendbe sorolták be.) Ez a dimenzió teszi lehetővé, hogy kifejtessük, hogy a múlthoz kötve mik voltak a Kádár- korszakban a cselekvések korlátai és lehetőségei. Ebben a megközelítésben már a következmények nyújtják az elbeszélés látószögét. Az eladósodást a jövőből visszatekintve úgy ítéljük meg, mint akiknek már lehetőségük volt okulni is a történelemből.

Egy példával élve szemléltetem az idődimenzióknak akár évezredek „megnyúlását”. A pozsonyi csata a magyarság történelmi idődimenziójának ikonikus eseménye. A csatának hosszú múltja van, és a jelene egyben a mai időkig terjeszkedik. A Nyugat rejtett tudata számára a magyarság még ma is egy eredetében barbár, a nyugati civilizációra rárontó hordanép utódja. Ez abban nyilvánul meg például, hogy ha magyar vagy, önkéntelen párosítják hozzád Nyugaton „Attila, az isten ostora” szólásmondást (vagy ettől a múlttól megszabadítandó mások finnugorként felmentek

téged ettől a bélyegtől). Ez pedig már jelzi a magyarság eredettudatának meghasonlottságát is. Az eredettudatunkat egyszer jellemezi a Nyugathoz tartozás (Nyugathoz „csatlakozás” erős motiváltsága és furcsasága), másfelől a keleti őseredet. Az eredettudatunk ezen meghasonlottsága nyomon követhető a jelenkori megosztottságainkban, így a kádári korszak gulyáskommunizmusában is.

Ezen írásban az idő kezelésének módjában Almási Miklós filozófus közel-múltban megjelent könyve segített.¹ A könyv címe is sokatmondó: *Közeli jövőnk és a távoli jelen*. A Kádár- korszaknak a közeli jövője a rendszerváltás. Sok tekintetben csak onnan visszanezve látható, hogy mi is történt velünk és Kádárral az ő idejében. A távoli jelen a Kádár-korszakban: az ország erőszakos besorolása a szovjet blokkba és annak társadalmi rendjébe. Ebbe a kabátba bújva élte az ország vezetése és népe az akkori életét. Más történt a Kádár-rendszerben onnan nézve, és más innen nézve vissza. Az idő történelmi tükre más, mint a fizikai világ tükre. A számok világát is – mekkora is volt az adósság – ideoda képes csúsztatni.

Az ország eladósodása (eladósítása), a nemzet súlyos csatavesztése

A módszertani bevezetőben jeleztem, hogy az ország eladósodását kettős tartalommal igyekszem követni, az eladósodás és az eladósítás tartalmával. Ha csak az ország eladósodásáról beszélünk, akkor – nyelvünk szerkezete így működtet minket – az eladósodást mint következményt a mondat alanyához, az országhoz és annak vezetéséhez csatoljuk hozzá. Az alkalmazott szó az adósságra mutat rá, leválasztja az adósságot a hitelezőjéről. Holott nincs adósság hitelező nélkül, és nincs rossz adósság hitelező nélkül. Írásomban – a kettős szóhasználattal – az adósságnak ezt a kettős alanyiságát (adósság és hitelező az adósság alanya együtt) hangsúlyozom. Az, ami történt az országban, ezt a megközelítési módot igazolja. Itt csupán uta-

1 Almási 2021.

lok arra, hogy az eladósodás és az eladósítás korunk jellemző vonása, az ország nem egyszerűen egyedi cselekedetekkel esett az eladósodás kútjába. A világban bekövetkezett eladósodás – visszatekintve már világosan látható – a Kádár-korszak idejében és azóta is a világ geopolitikai erővonalainak a szintjén történik meg. Ez az erőter nem szűnt meg létezni a rendszerváltás után sem. Az eladósodásunk geopolitikai értelmezése az ország sorsának megértése szempontjából elengedhetetlen. A Kádár-korszakban kialakult eladósodottság az ország sorsára nézve végzetes drámai esemény, amely dráma még mindig feldolgozatlanul hat a történelmi községtudatunkra. Az átörökölt adósság nem csupán anyagi értelemben nehezedik ránk, hanem feldolgozatlansága miatt is. Ezzel magyarázható az is, hogy bár még mindig fizetjük az akkor felhalmozódott adósságokat (becslések szerint a mostani devizaadósságainknak akár az egyharmada is visszavezethető arra), történik ez úgy, hogy nem tudunk róla. Mint később látni fogjuk, az eladósításnak fontos geopolitikai fegyvere a történés rejtettségben tartása.

Dolgozatom alapján arra jutottam, hogy a Kádár-rendszerben bekövetkezett eladósodásunk az ország történetének súlyos, legalább évszázados hatású csata nélküli csatavesztése, az ország távoli jövőjére nézve is kiható következménnyel. Nem véletlenül alkalmazom a csatavesztés szót, ugyanis az eladósítást a modern kori láthatatlan világháború² jellegzetes történetének tartom. Az eladósítást mint a hatékonyan működtethető hatalmpolitikai eszközt „akkoriban” nyilvánvalóan jóval nehezebb volt felismerni, mint jelenleg. A visszatekintés könnyíti a rálátást a múltra, de egyben elfogulttá is tesz, a jelen értékrendjét óhatatlanul is rávetíthetjük a múltra. A szocialista világrendszer összeomlásának viharos menete is igazolja, hogy bár két világrendszerről beszéltünk akkoriban, valójában egy világrend volt, szocialista leágazással. A szocializmus – akármennyire ellentétének tűnt is a kapitalista társadalomnak, valójában több tekintetben alá volt rendelve annak. A világpiacot, annak árait, a költségeket, a jövedelemelosztást, a technológiát nem lehetett a szocialista gazdaságtól elvá-

2 Lásd François Mitterand francia köztársasági elnök elhíresült mondasát, hogy háborúban vagyunk, de ez egy furcsa háború, mert úgy vívjuk, hogy nem tudunk róla és a szereplők sem láthatók. (Elbeszélés alapján.) Mitterand volt az, aki a nyolcvanas évek elején fellépett az elmaradott világ eladósodásába torkolló hitelezés ellen, s a segélyezés mellett lépett fel.

lasztani. Az olajárrobbanás és a kereskedelmi árak számunkra különösen kedvezőtlen alakulása ezt a függést napnál is világosabbá tette.

A történelem sodrásában megnyilvánuló összefüggéseket az ország katonai megszállása könnyen elfedi előlünk. Nem lehet a szocialista rend bukásáról úgy beszélni, hogy ez mint tény, maga is bizonyítja a kapitalista rend fölényét, majd egy legyintéssel a szocialista rendnek betudni országunk súlyos eladósodását. Ez nem más, mint a globális hatalompénz „szerecsenmosdatása”, valamint a magyaroknak a múltjukra vonatkozó önostorozása, részben saját múltjuk feldolgozatlansága miatt. A hatalompénz működését annál nehezebb a történetünkbe belefoglalni, minél jobban meghatározza a jelenünket, tehát elfogulttá teszi a visszatekintőt. A pénzuralom érdeke a mai kor elbeszélésmódját is korlátozza. Mindebből érzékelhető, hogy a rendszerváltás nem vonatkoztatható egy időpontra, az már elkezdődött a Kádár-rendszer idején.

Az eladósodás felelősségét a Kádár-rendszerre hárítani egyszerre jogos és igazságtalan is. Az igazságnak ezt a kettősségét több mint harminc év után sokkal jobban lehet látni, mint „azidőtájt”. Nem csupán a szocialista rend került az eladósodottság súlyos csapdájába, hanem a kapitalista világrendszer is, és ennek áldozataként az elmaradott (eufemizmussal élve: fejlődő) világrészek, különösen a rabszolgaság alól felszabadított területek. Ez is megkérdőjelezi, hogy lezárhatjuk-e a Kádár-kor eladósodását azzal, hogy az a szocializmus és a kádári vezetés következménye volt. A globális világ mai valóságából visszanézve határozott nem a válasz. Mégis újra és újra úgy vetődik fel az adósság kérdése – joggal – hogy „Adós, fizess!”. Ez ugyanis egy pénzrendszer fenntarthatóságát biztosító már-már erkölcsi parancsolat. Ha Kádár szinte egyszemélyben (ezt később árnyalom) döntött az ország eladósításáról, akkor ezek után egyértelműnek tűnik, hogy annak súlyos terhét rá lehet és rá kell terhelni. Könnyen kerülhetünk azonban abba a hibába, hogy ha van tettes, akkor már kézenfekvő az ítélet is. Holott ma már a napnál is világosabb, hogy az ország és térségünk súlyos eladósítása történelmi értelemben nem lehetett személyes szintre lebontható cselekvés. A történelem történik, a személyek abban kapnak szereposztást – állt ki e szemlélet mellett Kiss Károly egy előadásában.³

3 Kiss 2019.

A szerepkörük adottságai szerint cselekvő személyek tetteit mindenképpen történelmi sodrásban kell látnunk. Ha csak azt vesszük figyelembe, hogy a világ eladósítása ma már pénzügyi „nonszensz” (a világ adósságállománya háromszor akkora, mint amekkora a világ GDP-je), vagyis ez az adósságállomány maga a lehetetlenség, amely mégis megtörtént, akkor már látjuk, hogy Magyarország esetében is bekövetkezhetett a pénzügyi értelemben vett képtelenség. Az ország úgy esett el az eladósodás (eladósítás) nevű, létét veszélyeztető csatában, hogy azt szinte észre sem vették a szereplők. (Azóta sem kezeljük az ország eladósítását az elszenvedett veszteség súlya szerint, azt és az okokat még mindig jelentős részt homályosan látjuk.) Ha a pénzvilágnak ebben a kifordítottságában értelmezzük az eladósodást, akkor talán jobban ráláthatunk azokra a sodrásokra, amelyeknek Kádár és a nemzet bukása már „csupán” drámai végkifejlete volt.

Az eladósodás (eladósítás) szópárosával tehát hangsúlyozom – szemben a ma közkeletű értékeléssel –, hogy az ország átöröklött és ma is részben viselt adósságállománya nem egyszerűen a kádári vezetés bűne. Egy fedett világháborúban (e helyütt erős egyszerűsítésként nevezem a két rendszer közötti ellenségeskedést egy világháború részének) az ország eladósítását a fedett hadműveletek körébe sorolom. Ennek a globális geopolitikai viszonyokat „egycsapásra” átrendező hadműveletnek fontos lépcsőfoka volt az 1970-es évek elején bekövetkezett olajválság és az aranyra átváltható dollár hatalompolitikai eszközökkel történő átalakítása, olajalapra helyezése. Az olajár változását (tízszeresére nőtt rövid időn belül) súlyos egyszerűsítéssel „könnyen” lehetett akkoriban piaci eseménynek tekinteni annak ellenére, hogy valójában egy rendszer túlhatalmát érvényesítő esemény volt. Az eladósodásunk háborús történetként való leírását indokolja a következmények háborús mértéke is. A rendszerváltás úgy ment végbe, hogy az ország fizikai vagyonszétválasztása világháborús méretet öltött. Az átmenet káoszában a társadalom szövetrendszerében bekövetkezett veszteség az anyagi vagyonszétválasztásnál is súlyosabb lett.

Égészen különös kérdések vetődnek fel, ha a Kádár-rendszerben bekövetkezett eladósodásunkat (eladósításunkat) a rendszerváltás és az akkor elszenvedett károk tekintetében értékeljük. Első megközelítésben az világlik ki, hogy eladósodásunk (eladósításunk) szoros kapcsolatban van a Kádár-rendszer bu-

kásával és a szocialista rend (társég szintű) összeomlásával. Ami az egyik oldalról bukás, a másik oldalról győzelem volt. A győztes azonban nem a nemzet lett, hanem – röviden – a globális hatalompénz. A szocialista rend bukása a globális pénzhatalom terjeszkedésének ügymenete volt csakúgy, mint annak létrehozatala (erre itt nem térek ki, de már ez eddigi mondanók is ennek a lehetőségét tárják fel). Egy bizonyos: miközben a nemzet elesett a csatában, értelmiségi körökben ideológiai viták folytak a szocialista hiánygazdaság és a vele szembenálló piacgazdaság mibenléte körül. Az ideológiai viták „papíros” halmaza is arra utal, hogy résztvevőinek többségét kevéssé rengette meg az a tény, hogy az országnak a világpiaci árak ártrendezése súlyos károkat okozott, amelyeket fizetni kell, függetlenül attól, hogy mennyire mélyre hatol az elemzés a szocialista rend működésmódjáról.

Végül is a nemzet bukása egy piaci ideológia és – mint a következményeiből látjuk – egy hatalomorientált globális piaci diktátum győzelme lett. A tervezést, s vele együtt az Országos Tervhivatalt felszámolták, annak stratégiai tudással rendelkező stábját – bár megjegyzem, a piac, sőt a piaci ideológia is mindezt elviseli – gyorsított ügymenetben szélnek eresztették.

Nyilvánvaló, hogy Kádár „gulyáskommunizmusa” elbukott és vele a szocialista rend is. Felvetődik azonban a kérdés: mi bukott meg és mi győzött? Ez súlyos dilemma, amelyre ez a dolgozat csak részben tud választ adni. Ezen írásomban elsősorban a kádári rendszerben bekövetkezett nemzetpusztító erejű adósságválság kialakulását igyekszem nyomon követni. A téma ilyen megközelítése közelebb visz annak megértéséhez is, hogy az adósságválságra mintegy megoldásként bekövetkező rendszerváltás miért nem adott választ az eladósodás problematikájára és miért éleződött ki a társadalmi megosztottság, holott annak ellenkezőjét vártuk. Miért jelent meg újra a megszorítás és az azt felváltó kiengedésszerű szakaszok társadalmi ciklusa? Miért kap az eladósodás újra és újra erőre? Miért nem egyértelmű, hogy mi győzött a rendszerváltással (lásd például az erős nosztalgiát a társadalomban a Kádár-rezsim iránt)? Itt csak utalok olyan kemény, a közgondolkodást „békétlenségben tartó” tényekre, mint a társadalom szövetrendszerének szétesése, a több mint kétmillió munkanélküli és családjaikra, a privatizációval elorozott állami tőkére, a stratégiai ágazatok külföldi kiárulására, arra, hogy az agrárgazdaságot elszakították a feldol-

gozóiparától és kereskedelmétől és sorolhatnám tovább. Talán mindezeknél is súlyosabb az, hogy – a kisvállalkozásoktól eltekintve – a munka több területen a korábbinál súlyosabb alávetettségbe került (szakszervezetek alig maradtak fenn). A magyar társadalom erős kötőszövetét nyújtó parasztság és annak falusi szerveződése pedig a végső pusztulás felé halad.

A külföldi tulajdonba kerülő stratégiai nemzeti vagyon visszaszerzésére csak az utóbbi időben volt erőfeszítés és forrás is. Az ország eladósodottságának mértéke – a 2006-os súlyos kilengés után – javult ugyan, de ha az adósság vagyoni fedezettségét nézzük, akkor ebben a tekintetben romlott.

Ki nyert? – vethető fel újra és újra a kérdés. A szocialista renddel kiebrudalt külföldi tőke megerősödve visszatért, de a nemzeti tőke súlyos hátránya és alávetettsége mellett. A rendszerváltásban – ebből is látható – a nemzeti erők súlyos vereséget szenvedtek a globális nagyhatalmi erőkkel szemben. A nemzeti szuverenitást az ország kevéssé nyerte vissza, és a nemzetté visszaválás valóban javuló feltételeit a rendszerváltás történései jelentős részt elsodorták. A társadalom a globalizációs világ peremtársadalmává alakult át, csekély nemzeti tőkével. (A rendszerváltás után létrejött globalizációs peremtársadalmunkat mutatom be szerzőtársammal, Vass Csabával egy tanulmányunkban, építve az 1998-as vállalati társasági adó adatállományára.⁴)

A Kádár-rendszer bukásával a globális világrend győzött. A világhatalomra törekvő erők a szocialista rend bukásával egy jól berendezhető terepet vehettek át úgy, hogy a társadalomnak és politikai képviselőinek – a Magyar Demokrata Fórumnak (MDF) és a Magyar Szocialista Párt (MSZP) nemzeti szárnyának – nem volt (vagy nem lehetett?) sok beleszólása a történetbe. A rendszerváltoztatás legnagyobb vesztese a nemzet lett. A túlélést megtanuló, a nemzeti érdekek mentén ellenséges környezetben is működő társadalom veszítette el irányítókát úgy, hogy az újat nem találta. Félresodródottak a szocialista rendszerben már működőképesé vált gazdasági és társadalmi szerveződések, színvonalas irányító testületek, szakmaiságot és politikai érdekeket kezelni is képes társulások. A vállalati, a szövetkezeti vagyont működtető menedzseri réteg tudása és

4 Szegő–Vass 2004.

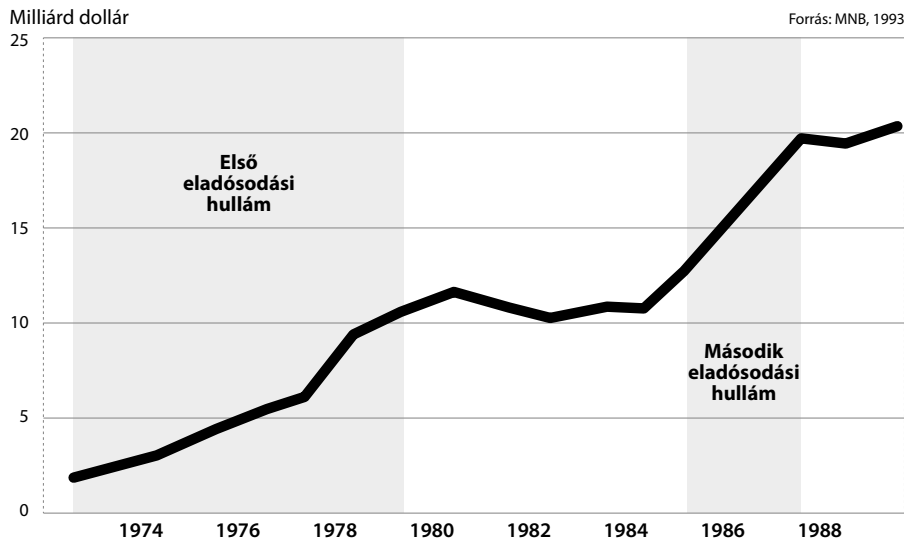
kapcsolati vagyona is jelentős részt megsemmisült. Elsüllyedt az a politikai tudat, amely végül is védte a munkát a tőkével szemben (fontos ok a Kádár iránti nosztalgiára). A sokáig tetszhalott társadalom sodródott az események után és 20 évre volt szükség, hogy újra megmutatkozzék túlélési ereje, immár teljesen új viszonyok közepette. Ez tört felszínre a nemzeti erők váratlanul tartott két-harmados győzelmében és a népi, óriási többséget felmutató békemenetekben.

Az eladósodásunk (eladósításunk) a hatalompolitikai erők pozicionáltsága szerint

Ebben a fejezetben az eladósodás szereplőinek, a szereplőket működtető erőknek, törekvéseknek bemutatására teszünk kísérletet. Azt a kérdést igyekszem taglalni, hogy milyen belsőnek mondható erők mentén ment végbe az ország történelmi súlyú eladósodása (eladósítása). Az eladósodásunknak (eladósításunknak) három, részben egymástól eltérő szakasza és – talán csak véletlenek okán – szintén három társadalmi erővonala volt. Először a szakaszokat mutatom be. A szakaszolás szempontjából nagyon fontos az átmenet kérdésének megvilágítása. Az átváltó erőknek a feltárása visz közelebb az eladósodás teljes folyamatának a megértéséhez, hiszen annak rendkívül sok részlete sokszor magát a folyamatot takarja. Az eladósodásunk három szakaszát a napnál is világosabban tárja fel a következő ábra. Az ábrát egy kitűnő tanulmányból vettem át,⁵ mely tanulmány gondos adatfeldolgozással járt utána az eladósodást okozó, a pénzügyi elszámolással követhető összefüggéseknek.

5 Szabó 2016, 7.

1. ábra: A magyar bruttó adósság alakulása a GDP százalékában 1974 és 1989 között

A három szakasznak nagyjából megfelel három időpont: 1974, 1980 és 1984. Az 1974-es átváltási időpontot (időszakaszt) elsősorban a geopolitikai világrendszer jelentős változása jellemzi, azon belül, mint már erre kitértem, a szocialista világrendet is ért megrázkódtatás. A világban korlátlan fizetési eszközként bevezetett dollárt az Amerikai Egyesült Államok (USA) megfosztotta hatalomgyakorlásának egy vékony, de mégis létező korlátjától azzal, hogy aranyfedezetét megszüntette. Hogyan is láthatta a hazai, döntően irodalmi tevékenységhez kötött nemzeti értelmiségünk, hogy ezzel megváltozott a szocialista világrend, de azon belül az ország helyzete is? Legfeljebb az volt látható, hogy az USA számára megszűnt az akadálya annak, hogy a világot saját pénzével áraszthatja el. Végso soron ellenszolgáltatás nélkül juthatott javakhoz, de ezzel az adósok által szolgáltatott javadalmakhoz is. (Az „Adós, fizess!” törvénye ezzel már zsákutcába futott!)

Az új, fedezetlen dollár alapú világrend előzménye az volt, hogy az 1960-as évek végére megrendült a II. világháború következményeként kialakított aranyhoz kötött dollár alapú világpénzrendszer. A második világháborúban

(1944) még folytak a harcok, de annak gyümölcset az USA már learatta Bretton Woods-ban, egy pénzügyi tárgyaláson. A vezető nyugati országok „elfogadták”, hogy pénzeik aranyfedezetét megszüntetik (a fizikai aranyfedezetet a németek nagyrészt az Egyesült Államokba át is helyezték), és pénzüik fedezetévé, alapjává a dollárt teszik meg. (A központi bankok rögzített áron elvileg be is válthatták a nemzeti pénzeket a dolláron keresztül aranyra, gyakorlatilag – mint később nyilvánvalóvá vált – nem). Ami 1971-ben történt, valójában már csak egy szükségszerű következménye volt a második világháborúban kialakult hatalmi átrendeződésnek és a dollár hegemoniájának. 1971-ben egy szép reggelen a világ azzal szembesült, hogy megszűnt a dollár átválthatósága aranyra. Ezzel a nyugat-európai pénzek is elvesztették a még fenntartott látzólagos önállóságukat, és a hegemon dollárrendszerhez való kötöttségük még egyértelműbb lett.

A dollárnak mint világpénznek a hegemoniája hamarosan az USA geopolitikai lépéseiben is megmutatkozott. Az USA a hatalmával élve és visszaélve, a dollárt – egy következő lépésben – egy kis olajháborús eseménysorozatban olajalapra helyezte. Ezzel az USA néhány huszárvágással olyan erejű világhatalmat szerzett az olaj ára és piaca felett, amellyel át tudta alakítani a pénzvilág teljes értékrendjét. Értéktelen pénzzel lehetett kemény adósságokat létrehozni a drága olajköltségek fizetésére szorított országokban. Az USA-tól és a dollártól függetlenedést kereső Nyugat-Európát ez a történet jelentős mértékben visszavetette a háború után megindult felzárkózásban. Az európai országok pénzügyi függetlenségi törekvései visszaszorultak. Európa szocialista blokkja – a Szovjetunió olcsó olajára építve – az elzártság világában alig érzékelte, hogy ami Nyugaton történik, az Keletre is át fog vonulni, még hozzá jelentősen nagyobb vihart okozva. A nyersanyagárak és a számunkra fontos késztermékek is azonnal felzárkóztak az új világpiaci helyzethez. Az ország valójában ezen erők hatására „térdre kényszerült”. Hangsúlyozottan az ország az, ami térdre kényszerült, és nem a szocialista rend, és nem a kádári vezetés. Ezt a Kádárral szembenálló nemzeti értelmiség nem ismerte fel.

A fedezetlen dollárkibocsátás és ezzel a nemzetközi pénzkibocsátás elszakítása az aranyalaptól ellenőrizetlenné tette a dollárban történő hitelkibocsátást is. A megemelkedett olajköltségek kifizetésére az USA bankjai azonnal felsora-

koztak, meglehetősen olcsó hiteleket felajánlva. A váratlanul bajba került országok ebben a helyzetben könnyen rákaptak a kezdetben olcsó hitelfelvételre. A kedvezőtlen árfolyamváltozások hatása pedig jellemzően csak késleltetve érzékelhető (a lakossági devizahitelezés büne is ezen alapult). Volt olyan év, amikor egy esztendő alatt 2 milliárd dollár árfolyamvesztés is érte az országot.

Elkezdődött az a folyamat, amely a világ jelentős részét az adósságszolgálat láncába szervezte. A puha hatalomgyakorlás eddig ismeretlen és egyben korlátlan eszköze jött így létre. A régi mondás szerint a háborúhoz pénz, pénz és pénz kell, ezt korlátok nélkül oldotta meg, hogy az USA központi bankja szükség szerint nyomtathatta a dollárt a világ hitelezéséhez (eladósításához). Az olcsó pénz jelentős térségeket taszított a világot uraló tőke és egyben a hatalompénz függőségébe. Ezzel megtörtént a világ feletti uralomért folytatott világháború lassú beszivárgása a világgazdaság hálózataiba. Megkezdődött az elmaradott térségek és a gyarmatok alól felszabaduló országok puha „gyarmatosítása”.

Ezek után számunkra az a kérdés, milyen helyzetben érte Magyarországot a hatalompénz világának jelentős átrendeződése. A második világháború után a világhatalmi elit hozzásorolta Magyarországot a környező sorstársországokkal együtt egy olyan rendszerhez, amelynek a célja a szovjet ideológiának megfelelő új társadalom megvalósítása, szükség esetén kemény erőszakkal. A fedett cél egy magántulajdon nélküli, központosított tulajdonon alapuló ideologizált szociális rend létrehozatala és az önálló egzisztenciák megsemmisítése, az emberi létnek – munkának – egy központosított hatalom ellenőrzése alá vonása volt. A szovjet megszállással az ország elvesztette a Trianon után még megmaradt kevés szuverenitását is. Az ország vezetése, valamint a vezetettek és a megvezetettek a világháborús rendezés által nekik kiosztott szerepeknek lettek alárendelve, együtt és külön-külön is. A társadalom feletti államhatalom birtokosainak egyszerű volt felismerni a Szovjetunió szoros „baráti” katonai diktátumát. Kevésbé volt felismerhető az, hogy az ország beosztása a szovjet hatalom alá nem csupán a háborús erőviszonyok diktálta esemény volt, hanem egy globális ideológiai törekvés folyamánya is egyben. Kialakult egy másik hatalmi erőter, amely a szovjet rendszerhez hasonlóan a hagyományos tulajdonviszonyok, intézmények, normák és erkölcsi rendek felszámolására irányult, de elsősorban a hatalompénz eszközével.

Az első komoly jel erre az olajválság volt. 1974 fordulópontot hozott a Kádár-rendszer számára is. Az importárak drasztikus emelkedése miatt Magyarországot is súlyos veszteség érte az amúgy is meglehetősen nehéz helyzetben, amelynek következményéről nem készült megfelelő számvetés, tulajdonképpen azóta sem. Ezért a felelősség tekintetében is meglehetősen felületesek az ítéltetések. A nehéz helyzettel való megbirkózás valós súlyát ugyanis nem csupán Kádár nem vette tudomásul, hanem jórészt a reformszocialista erők sem. Még kevésbé ismerte a gazdasági helyzetet – az információs vákuum miatt is – a később erőre kapó magyar demokratikus politikai vonal, az MDF. Ennek lett a következménye a rendszerváltáskor, hogy egy liberális kisebbség ki tudta énekelni a hatalmat két nagy, tömegeket képviselő párttól és értelmiségi rétegétől, pontosabban a szocialista párt megszerveződött nemzeti szárnyától. A demokrata fórumosoknak sajnálatosan nem sok ismerete volt az ország valóságos helyzetéről. Ugyanakkor a világon pénzügyi hatalmat gyakorlóknak érdeke fűződött ahhoz, hogy a hatalomgyakorlásuk rejtett maradjon, az eladósításban betöltött szerepük ne kerüljön felszínre. Mindennek következtében az eladósodás (eladósítás) úgy sodorta az országot vesztes csatába, hogy arról az adott korban alig esett szó. Az eladósodás globális hatalmpolitikai érdekből történő rejtetté tétele az országunkon belüli politikai játszmák rejtettségében is megnyilvánult.

A globális hatalom az állam élére állított vezetőknek úgy diktált, mint az uralmukat eltérni kényszerülő alávetetteknek. Be volt tehát építve a társadalom működésébe az éles ellentét az ország vezetői és a vezetett tömegek között. Az ország erőszakos átalakítása miatt óriási volt a feszültség és rendszerellenesség, bárki került hatalomra, ez a feszültség rávetült. Az más kérdés, hogy Rákosi még élezte is a helyzetet. Kádár viszont megkapta a Rákosi-féle vezetés romhalmazát, a megbízást a Szovjetuniótól, hogy teremtsen „rendet” az országban a forradalom véres leverése után, és fejezze be a szocialista rendszer alapjainak lerakását. Kádár hozzálátott a mezőgazdaságban a hagyományos paraszti lét erőszakos felszámolásához, a szocialista szövetkeztetéshez. Úgy gondolta, hogy ezzel alapjaiban megoldotta a társadalom átállítását a központosított, állam által ellenőrzött gazdaságra. Később lehetőséget adott intézkedése következményeinek a „finomítására”, az állami utasításos rendszer enyhítésére: központi ellenőrzés mellett önálló tevékenységre az iparban és a mezőgazdaságban

egyaránt. Az utasításos rendszer rugalmasabbá tételét szolgálta a világpiachoz történő alkalmazkodást elősegítő piaci formák alkalmazása.

Kádár a társadalom erőszakos szocialista átalakítása után az óvatos szocialista piacosítási és kvázi kistulajdonosi, az úgynevezett önálló tevékenység mellé állt. De, mint majd később látni fogjuk, a történelem ezt a nyitást is ellene fordította. Az eladósodás miatt egy idő után kikényszerített, a társadalmat békében is próbára tevő intézkedései a fogyasztás csökkentésére, a vállalati hitelezés és import visszaszorítására ugyanúgy kiváltották a rendszerrel szemben az ellenállást, mint aminek az elkerülésére Kádár korábban felvette a hiteleket. De ekkor már nemcsak a belső erőekkel, hanem a külsőkkel is szembe került. Az erőszakos társadalomátalakítást átélt nép nem azzal szembesült, hogy a hitelezők az adósságot többszörösen kérik vissza, hanem a korábbi történetében kialakult helyzetének megfelelően azzal, hogy a rendszer újabb csapásokkal sújtja. Az infláció a reálbéreket erősen visszavágta, a világpiaci áremelkedés végül is megtette hatását, a társadalmi feszültség erősödött. Az eladósodási terhek így Kádárra és rendszerére vetültek rá.

A „gulyáskommunizmus” mellett a kádári korszak végére virágzott egy sajátosan magyar – elnevezésebben – gulyáskapitalizmus, a gulyáskommunizmus kapitalista tükröképe: a trafikosok, a piacosok, a gyárakban munkaidő után is öntevékenységben dolgozók. Az áruellátás javulása sem volt képes megváltoztatni a folyamatok irányát, azt Kádár egy idő után már nem tudta befolyásolni. Hiába fordult kapitalista hitelhez a szocialista rend stabilizálásához, a rend kirendeződött alóla. A dollárhegemóniára épülő világhatalmi átalakulás az elmaradott országok kárára csapdába szorította a kádári irányítást. Ezt tovább mélyítette a vezetés és a vezetettek közötti éles feszültségben az ellenzékben lévő politikai áramlatok Kádár-ellenessége.

Kádár hatalmpolitikai erőtere. Kádár–Biszku–Marjai - majd a rendszer kisétál önmagából

A dollár pozíciójában végbement változások hatalmpolitikai ereje az ország irányításában egy ideig akár könnyen alábecsülhető is volt. Azt azonban látni kell, hogy a globális hatalom működésének a felfedésére a hazai ideológiai áramlatok egyike sem törekedett, minden áramlat más-más okból. A kádári vezetés csapdahelyzetét eddig a világpolitikai hatalmi erőter szempontjából hangsúlyoztam. Kádár helyzetét a belső erők még tovább rontották. Kádár egy ország népével vagy annak jelentős részével szemben példátlan erőszakkal és szovjet katonai erő támogatásával visszalökte a gazdaságot a kisiklott szocializmus vágyára. Mindehhez a forradalmat követően az ország lakosságát a magyarság történelmében példátlan megtorlásnak tette ki. A megtorlás árnyékában Kádár egy hasonlóan kegyetlen társadalomátalakítást vitt végbe a magyar falvakban, mint korábban az iparban és a kereskedelemben. A parasztságot kényszerrel beterelte a szocialista, azaz állami felügyelet alatt működtetett szövetkezetekbe. Ez a folyamat alighogy lezárult, amikor bekövetkezett a világpiacon az ország és a hatalmat gyakorlók számára egyaránt tragikus változás. Ennek életszínvonalat és a gazdálkodás feltételeit jelentősen rontó következményét Kádár – erőszakkal visszaszerzett hatalmának gyengesége miatt – nem merte a társadalomra rávezetni. A valóság az volt, hogy a megromlott helyzet a lakosság megélhetésének jelentős romlását vetítette előre. Kádár cselekvési terét meghatározta, hogy tartott egy újabb forradalomtól. A felajánlott „olcsó” kapitalista hitel ebben a helyzetben szinte jól jött. A hitelt felvette – László Andornak, az Magyar Nemzeti Bank (MNB) akkori elnökének erős, a pénzügyi kockázatok nagyságával érvelő tiltakozása ellenére. Kádár úgy vélte, a hatalma stabilizálása szempontjából nincs alternatívája a hitel felvételének. Mint kiderült, ez sem volt megoldás. Az ország és Kádár kelepcébe került. László Andor leváltása után Kádár komoly szakmai támogatóra talált a hitelfelvételhez kötődő elhatározásában Fekete Jánosban, aki gyakorlatilag egyszemélyes szakmai hatalomra tett szert. A kritikus vélemények

nem juthattak el a pártvezetéshez, de Kádár – az országot uraló feszültségek széthúzó ereje és a szovjetbefolyásolás miatt is – vállalta a személyes felelősséget, ezért nem is nagyon törekedett azok meghallgatására. Kádár és Fekete furcsa párosa mindenki mást kizárt a döntéshozatalból. Azt is látni kell, hogy az 1970-es évek elején a szovjet blokk számára rövid ideig úgy tűnhetett, csupán átmeneti pénzügyi zavart okoz az olajválság. A hazai véleménymeghatározó értelmiség is úgy vélhette egy ideig, hogy az árváltozás csak átmeneti, hosszabb távon nem rontja súlyosan az ország gazdasági helyzetét.

Kádár döntése mögött felsejlik félelme egy újabb forradalomtól és a párt radikális baloldalától is. A korábbi belső tisztogatások (maga is művelte) kíméletlen eljárásai miatt „Biszku-fóbiája” volt. Biszku Béla valóban támadta Kádárt a liberálisnak tartott döntéseiért az Új Gazdasági Mechanizmust illetően. Biszku kritikája azon alapult, hogy a bevezetett piacositás az ország egyensúlyhiányát növeli, és ez egy idő után megingatja a rendszer stabilitását. 1972-ben például az ország felgyülemlett nyugati adóssága már jelezte az egyensúly megbomlását. Kádár 1978-ban nyugdíjazta Biszku Bélát, ellenzékének ikonikus alakját, így a párt részéről erős kritika nem fogalmazódott meg a továbbiakban. Az eladósodás ügyében a döntés két ember kezében összpontosult: Kádár Jánoséban és Fekete Jánoséban.

A társadalmi átrendezés után a hatvanas évek közepétől Kádár az új rend stabilizálására, pontosabban elfogadtatására törekedett. Mérsékelte, de egyáltalán nem szüntette meg a hatalom szorítását. Alkudt kötött az értelmiség ideológiailag meglehetősen felkészült – több irányultságot is magába foglaló – ágával. A hatalom szűrőjén átment az Új Gazdasági Mechanizmus szépítő piaci filozófiája, igaz – itt nem részletezett okok miatt – az 1972-74-es visszarendeződésnek nevezett intézkedésekkel. Kádár számára ez az ideológia a kispolgárság felé való nyitást jelentette inkább, mint a szocialista vállalati rendszer bevezetését a piac terébe. A kádári törekvés fenti minősítése adhat magyarázatot arra, hogy egyre inkább tért hódított a kispolgári jövedelemszerzés a háztáji mezőgazdaságban (az 1974-ben szintén bekövetkezett ellenlépések ellenére). A nyolcvanas években pedig az önálló gazdálkodás gyűjtőneve alatt a legkülönfélébb kiegészítő jövedelemszerzési lehetőség jött létre – az akkori megítélésben a szocialista nagyipar és szövetkezetek árnyékában.

Az új mechanizmust a szorgalmazók egy része „kiegyezésként” értelmezte, kettős (kelet–nyugat) geopolitikai erőterben és annak hazai valóságában. Ennek az iránynak ikonikus alakja Csikós Nagy Béla volt. Az a Csikós Nagy Béla, aki a Horthy-rendszerben is gazdasági vezető szerepet töltött be, és az úgynevezett szocialista árrendszer területén a világ egészében kialakuló realitást és a gazdaság működőképességének fenntartását tartotta szem előtt. A világszociális árrendszerhez történő alkalmazkodásnak számos olyan módszerét használta, amelyet ma is tanítani kellene. Jól jellemezi Csikós Nagy Bélát egy róla elterjedt történet. A háború utáni gazdaság stabilizálására fontos vezetői megbízással maga Kádár János kereste meg őt. Amikor Kádár a múltjával és a párhúság be nem tartásának a következményével fenyegette meg, Csikós Nagy Béla azzal vágott vissza, hogy ő tovább fog a helyén maradni – utalva a párton belüli tisztogatásokra –, mint maga Kádár.

A párton belüli éles harcok mellett a politikai színteret egye jobban befolyásoló erővé vált a globalista liberalizmus. Ez eleinte csak formálódó, de a rendszerváltást megelőzően már határozott irányultsággal és szervezettséggel fellépő erő volt. Elgondolásuk lényege, hogy a piac vezérlő szava mögé egy liberális és egyben idilli valóságképet épített fel. Sajátos módon – az előbbi idillikusságnak ellentmondva – ez az ideológia volt talán a leginkább felkészült a globális világrendben való mozgásra, tisztában volt annak erejével. Emellett a felkészült tudáshoz – meglehetősen erős ellentmondással – egy egyensúlyi és hatékony piaci elméletet társított (a kapitalizmus piacának súlyos válságait a múltra hátrította). A Kádár-korszak kényszereivel és bürokratikus tervgazdaságával szembeült embereknek egy idilli piaci világot nyújtotta. A liberalizmus képviselői hangsúlyozták az egyenlő felek versenyét és az így létrejövő társadalmi optimumot, társadalmi közjót. Erre a filozófiára építve szorgalmazta a piac bevezetését. Amennyiben foglalkozott az ország eladósodottságával, azt betudta a Kádár-rendszernek. Mindezt arra alapozta, hogy a liberalizmus működése feltételezéseik szerint egyensúlyi, az eladósodást ezért kizárja. Valójában nem annyira az ideológia ereje, hanem inkább az ország eladósodottsága okozta feszültség az, amelyből a liberalizmus táplálkozott. Ezért ennek az irányzatnak nem is volt érdeke, hogy az ország helyzetének valóságát feltáró vita folyjék. Az ország eladósodottságának elrejtése ezért az ideológiai törekvéseiket segítette.

Az eladósodás felfedésére irányuló kritikákat kiszorították a közbeszédből. Ezt annál is könnyebben teheték, minél inkább ultrabalossággal tudták vádolni a kritikusokat. Erre jó lehetőséget nyújtott, hogy Kádárnak a párton belül is meg kellett küzdeni az úgynevezett balos ellenzékkel. Az eladósodás súlyos kérdése így politikai érdekek és értelmezések martaléka lett.

Kádárt valószínűleg alapvetően a saját csapdahelyzete kényszerítette egyre inkább az eladósodás szorításába. A rendszere által megugratott imperializmus erejét éppen akkor nem ismerte fel, amikor az valóban harapott. Úgy harapott, hogy képes volt megkerülni az országot megszálló csapatokat.⁶ A valós helyzettel valószínűleg nem is szembesült, hiszen a devizaeladósodás menete, az olcsó kamat csábításával szemben a később általában bekövetkező árfolyamváltozás okozta költség, akkor még ismeretlen volt. A szakembereket az MNB-n belül Fekete János háttérbe szorította. A vita az eladósodás kezdetén még nyílt volt, és Fekete mindig az olcsó kamatokkal érvelt. A reálkamatok szintjét eleinte valóban csökkentette a nyugaton beindult infláció (később már a kamatháború nem erről szólt), de azt is figyelembe kell venni, hogy a fejlett Nyugat inflációja nem csökkentheti jelentősen az ország versenyhátrányát. A kamatokkal szemben az árfolyamkockázatokat felvetők egy idő után már nem kaptak hangot a véleménynyilvánításra. Az MNB úgynevezett forint főosztályának – mely a pártközpont felé küldte a jelentéseket – az ország devizahelyzetéről szóló adatokat csak továbbítani volt jogosultsága, értelmezési kérdéseket nem vethetett fel. Az árfolyamhatások a jelentésekből nem derültek ki, pedig ennek kedvezőtlen változása összességében még a kamatnál is súlyosabb volt.

Kádár János egy ideig bízhatott a szocialista blokk és a fegyverek erejében. A nemzetközi pénzvilág is úgy kezelte a szocialista országoknak nyújtott hitelt, hogy annak visszafizetését gyakorlatilag az egész szocialista blokk garantálja. Amikor azonban az ország belépett a Nemzetközi Valutaalapba (1982), azt kö-

6 Amikor a hidegháború végén először lépett személyes kapcsolatba Ronald Reagan és Leonid Brezsnyev, méghozzá Moszkvában, a Nyugat katonai meghódolását firtató kérdésre (katonai leszerelési tárgyalások okán) Reagan azzal válaszolt, hogy az aktatáskájában hatékonyabb fegyverek vannak, mint amilyenek a hidegháborús fegyverek. Mint mondta, a papír ereje nagyobb lehet a fegyverekénél is. (Az MNB-ben idézte ezt akkori főnököm a nyugati lapokból.)

vetően Brezsnyev közölte Kádárral, hogy nem szól bele a nyugati kapcsolatokba, de annak kockázatáért, így az adósságért sem vállal a Szovjetunió garanciát. Kádár és az ország helyzete ezzel gyökeresen megváltozott. A Nemzetközi Valutaalap-tagság (1982) gyökeres fordulatot hozott az adósság kezelésének politikai erőterében.⁷ A tagság a nagyobb adósságfegyelemmel is összefügg, vagyis azzal, hogy az adósság növekedése néhány évig leállt. E helyütt nem térek ki arra, hogy a minőségi változás lényege a hatalomgyakorlás új módjában rejlett,⁸ amely nagymértékben hozzájárult az ország – fizikai és emberi érték (lásd 2 millió munkanélküli) – vagyonának súlyos és romboló veszteségeihez. Kádár ekkor, felismerve a helyzet szorítását (volt úgy, hogy az ország az Alap sürgősséggel rendelkezésünkre bocsátott pénzével tudott fizetni), teljhatalommal ki-nevezte Marjai Józsefet, hogy egy kézben tartsa az ország adósságkezelését, biztosítsa az ország fizetőképességét. Az eladósodásról szóló ábránkban világosan látható, hogy ebben a szakaszban az adóssággörbe szinte vízszintessé vált, az adósság növekedése egy rövid időre leállt. Ezt az időszakot és annak jelentőségét a kádári vezetés megítélésében sajnálatos módon a visszaemlékezések nem választják külön attól, ami azelőtt volt, és attól, ami azután bekövetkezett.

Mégis, hogyan következhetett be, hogy egy sikeres történetnek az országunk egyszer csak véget vet, és azt nem folytatja? Sőt, annak az ellenkezőjét követi. Hazánk elindult a végzetes eladósodás útján és abban már semmi sem akadályozta. Mi történt? Marjai kézi vezérlése sértette az ország valamennyi

7 Erről így ír Szegő Andrea: „Ezzel a gazdasági függés már egy új minőségű politikai függéssé válik: az IMF-fel és a Világbankkal kötött szerződésekből ugyanis az adósoknak kötelezni kell magukat arra, hogy az IMF stabilizációs és a Világbank világgpiaci alkalmazkodási programját végrehajtsák. Egyben kilátásba helyezik azt is, hogy amennyiben e megállapodásoknak nem vetik magukat alá, akkor elzárják magukat a külső pénzügyi forrásoktól.” Szegő 1989, 69.

8 Ezen írásban nem térek ki arra, hogy a Nemzetközi Valutaalapba való belépésünk következtében létrejött minőségi változás lényege, hogy a tagsággal Magyarország vállalta, gazdaságpolitikáját aláveti a nemzetközi hatalomgyakorlás ezen intézménye által javasolt irányelveknek. Az ország feletti hatalomgyakorlásnak új minősége jött ezáltal létre, amely sajnálatos módon az ország adósságválságára a társadalomtól idegen, a helyzetet súlyosbító irányelveket nyújtott hosszú időn keresztül, nem csupán Magyarország, hanem a fejlődő világ számos országa számára. Az intézmény működése ezért kapott súlyos kritikát már jóval később.

réteget. Az infláció emelkedett, a reálbér csökkent, a vállalatok lehetetlen helyzetbe kerültek (gúzsba kötve kellett eredményt mutatni, mert a hitelmegszorítások miatt lényegében csak a deviza volt kedvezményezett). Bár nyilvánvaló volt, hogy a devizaadósságot csak devizabeszerzéssel lehet fizetni, a mindennapi élet valósága azonban arról szólt, hogy a forintjövedelem háttérbe került a „kapitalista”, a devizában kapott jövedelemmel szemben. A helyzet paradoxona nyilvánvaló volt. Marjai tevékenysége az emberek szemléletét még inkább a kedvezményezett nyugati gazdaság és pénz felé terelte. A közvélemény is rárontott Marjai durva kézivezérlésére. Arról a helyzetről, hogy az ország már évek óta a fizetőképesség határán evez, a közembernek ismerete és élménye sem volt. Élményvilágát az határozta meg, hogy az életszínvonal újra romlik.

Ezen a ponton nyílt meg a terep a liberális ellenzék ideológiája számára. Az eladósodás miatt a Kádár-rendszer előbb vagy utóbb, de szembekerült a társadalommal. A devizahitel, amelyet Kádár az országot ért súlyos kár és társadalmi következményeinek az enyhítésére vett fel, az országon belüli feszültséget nem csökkentette, hanem egy idő után még fokozta is. Ebben a helyzetben vált nyilvánvalóvá, hogy az ország eladósodásának eltitkolása maga is a kádári politika ellenségévé vált. Kádár számára már csak az a törekvés volt elérhető, hogy az ország helyzete lehetőleg ne romoljon tovább. Marjai megbukásával ez a lehetőség is véget ért. Marjait éppen a liberális ellenzék és a Kádár-ellenes ellenzékiesség morzsolta fel, holott teljesítményét Nyugaton is elismerték. Az történt, hogy „túl jó volt a teljesítménye”, mert ezzel stabilizálta a Kádár-rezsimet, holott annak a megbuktatása volt a célja a liberális Kádár-ellenességnek „kerül, amibe kerül” alapon. Marjai a párton belül sem kapott védelmet, mert a párt baloldalának hangot adó személy, Biszku Béla Kádár politikáját eleve túlzottan liberálisnak tartotta. Egy megemlékezés szerint Marjai „1977-ben, moszkvai nagykövetségként lebuktatta a keményvonalas Biszku Béla áskálódását, aki Kádárt azért mártotta be Brezsnyevnél, mert szerinte túlságosan liberális volt”⁹ „Marjait, Kádár vagány realista fenegyerekét” a párt baloldala és a jobboldali liberalizmus félre sodorta. Mivel a lakosságnak és a kulturális nemzeti gondol-

9 Kocsis 2017.

kodásnak sem volt az ország helyzetéről valós és megélt ismerete, Marjait csak sikeres konszolidációs politikája támogatta.

Marjai eltávolítása után Kádárt már az események sodorták, nem volt ura a helyzetnek. Erősen valószínűsíthető, hogy az ország eladósodottságának valós súlyát nem ismerte, mert az árfolyamkockázatok okozta veszteségekkel csak részben szembesült. Fekete János a figyelmet mindig a kedvező kamatokra fordította, az ezzel járó árfolyamkockázatokról – erős valószínűséggel – kevés információt nyújtott. Kádár az állami politikai tőke uralmára építő munkás társadalomban gondolkozott, a modernizáció egy útjának tekintette ezt. A kistulajdon irányában nosztalgiája volt, a piac számára valószínűleg nem volt több mint a kistermelők piaca. A világpiacon árhoz való alkalmazkodást realista-ként kezelte, és az Új Gazdasági Mechanizmus ideológiájának átlátása meghaladta képességét. Különösen nehéz volt a piac ideológiájában meglátni akkor a globális térhódítás hatalmának erejét. Magyarország elsőként került be abba a hatalomgyakorlási irányultságba, amelyet később Csurka István jellemezett úgy, hogy „mentek a tankok és jöttek a bankok”.

Bukásának tragikomédiája, hogy Kádár nem csupán a gulyáskommunizmussal próbálta meg menteni társadalomátalakító víziójának megvalósítását, hanem az ő nevéhez fűződő, a gulyáskommunizmus mintájára általam elnevezett gulyáskapitalizmussal is. A drasztikusan csökkenő reálbért azzal próbálta a kádári politika ellensúlyozni, hogy a kiscgazdálkodói tevékenység a szocializmusra jellemző hiányt, az áruellátást igyekezett javítani. Úgy vélve, hogyha csökken a reálbér, annak értékét a jobb áruhiány javítja. Így az a paradox helyzet jött létre, hogy miközben jelentős jövedelmet vontak el az eladósodás kezelése miatt a bérből élőkől, egyre több jövedelem keletkezett a kvázi kistulajdonosi rétegnél. Ezzel együtt a vállalatok hitelellátása romlott, elsősorban a nem exportra épülő vállalatoké, a helyzetük sokszor kilátástalan lett. Mindez olyan hatású volt, mint amikor a tengeren a hajó iránytű nélkül mozog. A rendszer nem védte a nem kiemelt vállalatvezető gárdát, nem védte a munkásokat sem. Ezért alakult ki a teljes elbizonytalanodás az országban a rendszerváltás során. A szocialista rendszer mindennek következtében mintegy kisétált önmagából és gazdasági káoszt hagyott maga után. A kibontakozó új rendszert a szabadság élményének társadalmi szövete segítette, amely jelentős erőt képezett az átala-

kulás menetében, de ez nagyon kevésnek bizonyult. A nyolcvanas években már nemcsak a beavatottak, hanem sokan, így a vállalatok vezetői, a kistulajdonosok és a közemberek is érzékelték, hogy megváltozott a rendszer tájékozódási pontja.

A szocializmus elbeszélésmódjának átfordulásai – A ideológiai vonatkoztatási pont keletről nyugatra fordul át

A korábbiakban az eseményeket leginkább Kádár cselekvéseinek tükrében igyekeztem értelmezni. A következőkben Kádár cselekvéseit az országon belül kibontakozó és megerősödő ideológiai és az arra ráépülő politikai erőterben értelmezem. Azt már láttuk, hogy a világpolitikai hatalmi rendszer jelentősen átalakította az erőviszonyokat. Ez külpolitikai téren is világossá vált (lásd Szovjetunió kivonulását az afganisztáni háborúból, a fegyverkezési verseny hatását a szovjet gazdaságra és a lakosság ellátására stb.). A belpolitikában a cselekvések vonatkoztatási pontjai egyre inkább áttolódtak nyugat felé.¹⁰ A szocializmus ideológiájával szemben egyre inkább tért hódított a piac filozófiája. Eleinte úgy, mint a terv és a piac szerves egysége,¹¹ később pedig e kettő kizárta egymást, vagyis az a nézet vált uralkodóvá, hogy a piac csak terv nélkül (az állam kizsároló gazdasági tevékenysége nélkül) tud működni. Valójában a piac a tervutasításon alapuló szocialista gondolkodást volt hivatott leváltani. Ezt világosan fogalmazta meg Bauer Tamás a Magyar Nemzeti Bank egy rendezvényén.¹² Az ő idealizált piacképét vitatóknak azt válaszolta, hogy most nem a piac működésének a megbeszélése a lényeges, hanem az, hogy a tervgazdálkodást felválthassa a piaci szemlélet. Azok, akik kétségeket fogalmaztak meg a piaci szemlélettel

10 Lásd Borvendég Zsuzsanna írásait. Borvendég 2017.; Borvendég 2020.

11 Erről lásd: Szabó 1970.

12 MNB KISZ (Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség) Klub rendezvénye a terv és piac kérdéséről. (Személyes emlék, a vita szervezője jómagam voltam az 1970-es évek közepe felé, az első nagy olajáremelés után).

kapcsolatban, az irányított közélet „karanténjába” kerültek, véleményük nem kaphatott nyilvánosságot. Az eladósodást kritizálókat a piac hívei könnyen besorolták a balosok, az ortodox szovjettámogatók közé. Következésképpen nem csupán Kádár volt érdekelt abban, hogy az eladósodás kérdését senki ne feszegetse, hanem a radikális ellenzék képviselői is. Ők valójában arra törekedtek, hogy a cselekvések és az ideológia fókusza minél jobban eltávolodjon a magyarországi „létező” szocializmustól. Ezt a gyújtópontot önkéntelenül erősítette az elmaradottságunk – hiszen a vállalati szféra rászorult a nyugati fejlett technológiára – és a fogyasztói társadalom vonzó képe is, amelyről egyre több hírt kapott a társadalom. Ennek következtében a vitát – amennyiben egyáltalán lehetőség nyílt rá – béklyóba kötötte az álláspontok hamis ellentéte és a kritikusok balossággal történő megbélyegzése. A nemzeti gondolkodás szintén elszigetelődött. Jellemző, hogy a rendszerváltó közgazdasági értelmiség egyetlen reformelképzelésében sem tért ki a súlyos adósságra, amely az országot megbénítja. Az 1980-as évek államigazgatási reformtervei, a nagy erővel működő reformbizottságok munkái továbbra is csak egy eszményi piacgazdaság eléréséről szóltak. Eltekintettek attól, hogy egy eladósodott országban a piac már eleve nem egyensúlyi, sőt, akár pusztító is lehet.¹³ Az Államháztartási Reform Bérreform Bizottsága vezetőjeként jómagam számtalanszor feltettem a kérdést, hogy mi lesz az adósságunkkal. Az államháztartási reform elvei ugyanis nem tárgyalták az ország eladósodottságát és annak hatását, így azt a kényes kérdést sem, hogy kit terhel az adósság. Holott akkor már az adósság mértéke az ország létét veszélyeztette. A virtuális világ valósága volt ez, amelyet mi magyarok már akkortájt kénytelen voltunk megélni.

A piac felsőbbrendűségét hangsúlyozók már – korukat megelőzve – éltek a virtuális valóságképzés technikájával. Az eladósodás növekedését az emberek ideológiai áthangolására használták fel. A társadalom hamis ellentéppárral szembesült: vagy erősödik a bürokratikus, idegen hatalomra épülő tervgazda-

13 Az 1988-as csődtörvény már a várható vállalati fizetésektelenség kezelésére szolgált. Ez valódi csődtörvény volt, a vállalatok működőképességének a fenntartására fogadták el, a későbbi 1992-es öncsődtörvénnyel szemben, amely már felszámolásra és nem a vállalat védelmére irányult.

ság, vagy attól leszakadva elérhető az egyenlő felek versenyére épülő demokratikus piacgazdaság. A piaci doktrínát megszépítő elemzések sora jelent meg szaklapokban, közéleti lapokban, kulturális médiumokban, igaz, jó ideig szocialista piacnak nevezték azt.

Nemzeti tragédia, hogy az eladósodás növekedésével szemben nem alakult ki hatékony hazai erő, hiszen azt eleve akadályozta a nemzetközi pénzügyi világ terjeszkedési érdeke. A nemzeti vonal vezető nélkül maradt akkor, amikor a rendszerváltáskor az ország kiszolgáltatott helyzetével kellett szembesülniük. Döntő pontokban az eladósodottságot tárgyaló terepet átadták két – látszólag – ellentétes oldal (a Kádár-rendszer átöltözött posztkommunistái és a liberális értelmiség) egyé vált elitjének. Közülük sokan már a rendszerváltás előtt fel voltak készítve a piaci liberalizációra – sajnálatosan a globális pénzhatalmi érdekek szempontjai szerint.

Összefoglalva, az országban kialakuló három ideológia és politikai erővonal a következő volt:

A kádári vonal, amely a hatalmát stabilizálni kívánta. Egyetlen valóságos hatalmi erőterrel számolt, a Szovjetunióval és annak az országban „ideiglenesen” állomásozó csapataival. A dollár alapú fedezetlen pénzkibocsátásra épülő hatalomgyakorlást, amely az elmaradottabb országokat az eladósítás csapdájába vezette, nem ismerték fel.

A második egy nemzeti, mondhatnám kuruc vonal, amely két hatalmi erőterben kereste a nemzeti önérdek-érvényesítést. Képviselői az eladósodásnak bátran ellentmondó László Andor, MNB elnök, a mindenkori helyzethez nemzetgazdasági szinten rugalmasan alkalmazkodó Csikós Nagy Béla.

A harmadik a liberális globalista vonal volt, igaz globalizmusukat a hangoztatott semleges piac képe elrejtette. Valódi kilétüket leplezte az is, hogy a szuronyokra épülő szocialista renddel szemben álltak, ezzel társadalmi támogatottságuk nem volt kétséges. A szuronyokkal szemben akkor még nem volt látható a hatalompénz, vagyis a dollár szuronya.

Az összefoglalóból is látszik, hogy az úgynevezett kuruc vonal a két másik erőter közé szorult. Mindkettő – bár teljesen ellentétes érdekből – külön-külön és együtt is érdekelt volt az ország eladósodásának (eladósításának) elrejtésében. Ezért a nemzeti erő hangját elfojtották, háttérbe szorították, megnyilván-

nulásait akadályozták, következésképpen a megszerveződését is ellehetlenítették. Szervezettségük kialakulását alapvetően akadályozta, hogy a közember – a fentebb bemutatott két erő hatására – nem is szembesült saját világának valóságával.

Kádár bukása tehát végzettszerű volt, mint az is, hogy erős harmadik erő nem fejlődött ki az országban. A rendszerváltás nem csupán a szovjet blokkról szakította le az országot (ami nem volt nehéz, mert már szétesőben volt, részben éppen a magyar 1956-os forradalom megrendítő ereje következtében), hanem eltépte a nemzet korábbi szakrális közösségi rendszereitől, közbirtokos szemléletétől is. A rendszerváltás nem irányult annak a szakrális nemzeti létmódnak a helyrehozatalára, amit Kádár a legkegyetlenebb módon igyekezett megsemmisíteni. Halvány kísérlet történt a privatizációk során a munkás tulajdonosi részesedés megvalósítására, de ez céljaiban sem közelített ahhoz, amit az 1956-os üzemi tanácsok képviseltek. Ezeket a gyár hiteles mérnökeivel, munkásaival szervezték meg.

Nem csupán az ipari vállalatok, hanem a parasztság és a vidék is a rendszerváltás vesztese lett. Ez a vesztes nép mégis igyekszik mind a mai napig a vidéki életet fenntartani, ahogy Márai Géza egy írásának címével is hangsúlyozza: „Mert a vidék mégis élni akar”.¹⁴ 1956-nak a rendszerváltás nem lett az örököse. A globális erőviszonyok közepette a nemzeti tőke óriási erőfeszítésekkel tud fennmaradni. Az ország működőképessé tételéhez elengedhetetlen nemzeti együttműködés szükségességére (annak egy még mindig nem túl magas szintjére) csak 2010 után ébredt rá a társadalom és nőtt fel egy, a nemzeti megoldásokat támogató értelmiség, rendkívül erős ellenszélben. A fentebb vázolt hármas (globális, kádári, liberális) erőterbe a rendszerváltás idejére már a globális média is benyomult. Egy újabb, és a korábbiaknál nagyobb virtuális valóságteremtő erővel. A szocialista népnyelv szarkazmusával élve: „a helyzet fokozódik.”

14 Márai 2020.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Almási 2021.** Almási Miklós: *Közeli jövőnk és a távoli jelen. A digitális társadalom kritikája.* Joshua Könyvek, Budapest, 2021.
- Borvendég 2017.** Borvendég Zsuzsanna: *Az „impexek” kora. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a „népgazdaságból” a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében.* Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2017.
- Borvendég 2020.** Borvendég Zsuzsanna: *Mesés kémjatszámok. A nyugati külkereskedelmi hálózatok kiépülése 1945 után.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020.
- Kiss 2019.** Kiss Károly: *Kinek a kezében van a jövő.* Előadás, Civil Tudományközi Társaság, Múcsarnok, 2019. november.
- Kocsis 2017.** Kocsis Tamás: „Kádár vagány, realista fenegyereke” – Marjai József. Sub rosa blog, 2017. december 18. https://rozsalatt.blog.hu/2017/12/18/_kadar_vagany_realista_fenygyereke_marjai_jozsef; letöltés időpontja: 2020. november 20.
- Márai 2020.** Márai Géza: Mert a vidék mégis élni akar, ha... In: Szegő Szilvia – Németh István (szerk.): *Fejezetek egy sorskönyvből I. Trianontól a rendszerváltásig.* Tudományos Ismeretterjesztő Társulat–TIT Stúdió Egyesület, Budapest, 2020. 399–421.
- Szabó 2016.** Szabó Gergely: *A magyar államadósság keletkezése 1973–1989.* Budapest, Pénzriport 2016. http://www.penzriport.hu/letoltes/Magyar_allamadossag_keletkezese_1973_1989.pdf; a letöltés időpontja: 2020. december 13.
- Szabó 1970.** Szabó Katalin: *Terv vagy piac?* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970.
- Szegő 1989.** Szegő Andrea: Világ gazdasági függés, eladósodás, válság. *Eszmélet*, 1. (1989) 1. sz. 65–99.
- Szegő–Vass 2004.** Szegő Szilvia – Vass Csaba: Globalizációs perem, roncsolt és roncs gazdaság Magyarországon. Az elmúlt 14 év: mi változott? In: Botos Katalin (szerk.): *Pénzügyek a globalizációban.* JATE Press, Szeged, 2004.

From Goulash Communism to Goulash Capitalism. Hungarian virtual realities in the midst of covert indebtedness (strained indebtedness) in the Kádár era

ABSTRACT: There is a close correlation between the indebtedness of the country and the occurrence of the regime change and the economic and human wealth destruction it caused. As to the causes, it is important to note that after World War II, the agreement of the world powers placed Hungary under the Soviet regime, thus approving the violent reorganisation of the society of the country and its losses. The leadership and people of Hungary were simultaneously subordinated to the domination of the Soviet-style capital and to the price and financial changes resulting from the redistribution of the global world market. Kádár, who bloodily retaliated against the 1956 revolution, did not undertake to transfer the losses caused by the collapse of the exchange rate after the oil price change to the society. He resorted to borrowing unbacked global currency, but this meant that the country's debt increased tenfold in nominal terms (less so in real terms) in a short period of time. The issue of the country's indebtedness became the subject of an ideological struggle within the country. Kádár was trapped. Borrowing only postponed his downfall. The national factions failed to realise that indebtedness would not only bring down Kádár, but the nation as well.

KEYWORDS: regime-changing, debt, Hungarian Democratic Forum, Alliance of Free Democrats, privatization, globalization

